

ПРЕЗУМПЦІЯ ДОБРОСОВІСНОСТІ ТА ПРОБЛЕМИ ЗЛОВЖИВАННЯ ПРОЦЕСУАЛЬНИМИ ПРАВАМИ УЧАСНИКАМИ СУДОВОГО ПРОЦЕСУ У ЦИВІЛЬНОМУ СУДОЧИНСТВІ

PRESUMPTION OF GOOD FAITH AND PROBLEMS OF ABUSE OF PROCEDURAL RIGHTS BY PARTICIPANTS OF CIVIL PROCEEDINGS

Сібільов Д.М., к.ю.н., доцент,

доцент кафедри цивільної юстиції та адвокатури

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

orcid.org/0000-0001-8441-0573

Стаття присвячена актуальним питанням зловживання правами у цивільному судочинстві. Цивільне процесуальне законодавство на сьогодні має нормативне визначення зловживання правом та зазначає про правові наслідки такого зловживання. Водночас існує низка питань, які потребують наукового опрацювання та подальших змін законодавства в цьому напрямку. Серед такого роду питань є визначення кола суб'єктів, які можуть бути суб'єктами зловживання правом; розуміння суті зловживання правом як процесуального правопорушення із своїми внутрішніми складовими; об'єктивна кваліфікація суті такого роду процесуальних правопорушень; справедливе та неупереджене застосування наслідків щодо таких правопорушень. Подальше реформування цивільного процесуального законодавства в цьому напрямку повинно виходити з більш широкого кола суб'єктів цивільних процесуальних правовідносин, які можуть розглядатися як суб'єкти зловживання. Крім учасників судового розгляду до них слід віднести і учасників виконавчого провадження в разі здійснення судом своїх контрольних та допоміжних повноважень тощо. Слід виходити з того, що зловживання правом може мати місце не лише під час розгляду судом справ в порядку позовного, наказного та окремого провадження, а під час будь-якої процесуальної діяльності суду, у всіх інстанціях та під час всіх видів перегляду судових рішень. Боротьба із зловживанням правами повинна відбуватись у визначених законом рамках, які на сьогодні створюють загальний контур, що визначає загальні аспекти такого правового явища як зловживання правом, але наведена в цивільному процесуальному законодавстві деталізація не має вичерпного характеру стосовно всіх без винятку можливих зловживань. Під час вирішення питань зловживання правом слід виходити з того, що неприпустимість зловживання процесуальними правами є одним із принципів цивільного судочинства. Реформування процесуального законодавства в цій сфері повинно також спиратись на досвід ЄСПЛ з такого роду питань.

Ключові слова: добросовісність, зловживання правами, цивільне судочинство, учасники процесу, учасники справи.

The article is devoted to the current issues of abuse of rights in civil proceedings. Civil procedural legislation currently has a normative definition of abuse of rights and notes the legal consequences of such abuse. At the same time, there are a number of issues that require scientific study and further changes to the legislation in this area. Among such issues are the definition of the circle of subjects who may be subjects of abuse of rights; understanding the essence of abuse of rights as a procedural offense with its internal components; objective qualification of the essence of this kind of procedural offenses; fair and impartial application of consequences for such offenses. Further reform of civil procedural legislation in this area should proceed from a wider circle of subjects of civil procedural legal relations who may be considered as subjects of abuse. In addition to participants in the trial, they should also include participants in enforcement proceedings in the event that the court exercises its supervisory and auxiliary powers, etc. It should be assumed that abuse of rights can occur not only during the court's consideration of cases in the order of claim, injunction and separate proceedings, but also during any procedural activity of the court, in all instances and during all types of review of court decisions. The fight against abuse of rights should take place within the framework defined by law, which today create a general outline that defines the general aspects of such a legal phenomenon as abuse of rights, but the detail provided in civil procedural legislation is not exhaustive in relation to all possible abuses without exception. When resolving issues of abuse of rights, it should be assumed that the inadmissibility of abuse of procedural rights is one of the principles of civil justice. Reforming procedural legislation in this area should also be based on the experience of the ECHR on such issues.

Key words: good faith, abuse of rights, civil proceedings, participants in the process, participants in the case.

Постановка проблеми та її актуальність. Здійснення учасниками справи та іншими особами своїх процесуальних прав під час реалізації цивільного судочинства в деяких справах пов'язано із таких правовим явищем як зловживання правом. Зловживання правом є неприпустимим з точки зору сучасного законодавства, яке формулює саме таким чином один із принципів цивільного процесуального законодавства, а також нормативно визначає окремі види зловживання правом із застосуванням відповідних наслідків для осіб, які використовують такого роду засоби. Практика застосування чинного законодавства дозволяє оцінити як переваги, так і недоліки сучасного правового регулювання такого правового явища як зловживання правом.

Аналіз останніх досліджень. Зловживання правом як правове явище активно досліджується в наукових джерелах. Ці питання розглядалися в роботах таких авторів, як Комаров В. В., Карнаух Б. П., Бичкова С. С., Боровська І. А., Кот О. О., Атаманчук Н. І., Монаєнко А. О., Костюченко О. Є., Чурпіта Г. В., Голубєва Н. Ю., Тимошенко О. А. та інших.

Мета дослідження. Метою дослідження є комплексний аналіз зловживання правом в цивільному судочинстві як правового явища з точки зору сучасного законодавства та наукових доктрин, покладених в основу цивільного процесуального законодавства.

Виклад основного матеріалу. Сучасна редакція Цивільного процесуального кодексу України (далі – ЦПК) приділяє особливу увагу питанням зловживання процесуальними правами та наслідкам в разі такого зловживання. Відповідно до пункту 11 частини 3 статті 2 ЦПК [1] неприпустимість зловживання процесуальними правами розглядається як одна із засад (принципів) цивільного судочинства. Неприпустимість зловживання процесуальними правами розглядається як одна із складових принципу змагальності відповідно до пункту 5 частини 5 статті 12 ЦПК. Найбільш повно зміст принципу неприпустимості зловживання процесуальними правами розкривається в ст. 44 ЦПК.

Згідно із ст. 44 ЦПК учасники судового процесу та їхні представники повинні добросовісно користуватися процесуальними правами; зловживання процесуальними пра-

вами не допускається. Залежно від конкретних обставин суд може визнати зловживання процесуальними правами дії, що суперечать завданню цивільного судочинства, зокрема:

1) подання скарги на судові рішення, яке не підлягає оскарженню, не є чинним або дія якого закінчилася (вичерпана), подання клопотання (заяви) для вирішення питання, яке вже вирішено судом, за відсутності інших підстав або нових обставин, заявлення завідомо безпідставного відводу або вчинення інших аналогічних дій, що спрямовані на безпідставне затягування чи перешкоджання розгляду справи чи виконання судового рішення;

2) подання декількох позовів до одного й того самого відповідача (відповідачів) з тим самим предметом та з тих самих підстав, або подання декількох позовів з аналогічним предметом і з аналогічних підстав, або вчинення інших дій, метою яких є маніпуляція автоматизованим розподілом справ між суддями;

3) подання завідомо безпідставного позову, позову за відсутності предмета спору або у спорі, який має очевидно штучний характер;

4) необґрунтоване або штучне об'єднання позовних вимог з метою зміни підсудності справи або завідомо безпідставне залучення особи як відповідача (співвідповідача) з тією самою метою;

5) укладення мирової угоди, спрямованої на шкоду правам третіх осіб, умисне неповідомлення про осіб, які мають бути залучені до участі у справі.

Із змісту цієї норми випливає, що вона адресована учасникам судового процесу та їх представникам. Цивільне процесуальне законодавство розглядає учасників судового процесу як правову категорію, що має внутрішні складові, а саме учасників справи та інших учасників судового процесу. Формально ст. 44 ЦПК спрямована на всіх учасників судового процесу без виключень. Дійсно, всі учасники судового процесу можуть здійснювати юридично активну поведінку та є суб'єктами відповідного комплексу прав та обов'язків. Наявність прав не виключає можливості зловживання правом.

Водночас варто подивитись змістовно на учасників судового процесу з врахуванням запропонованої ЦПК їх класифікації. Передусім мова йде про учасників справи. В залежності від виду провадження до учасників справи ст. 42 ЦПК відносить сторін та третіх осіб (позовне провадження), заявника та боржника (наказне провадження), заявника та інших заінтересованих осіб (окреме провадження), окремо зазначені органи та особи, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб (без зазначення конкретного виду провадження). Окремо зазначено про те, що у справах про оскарження рішення третейського суду, оспорування рішення міжнародного комерційного арбітражу та про видачу виконавчого документа на примусове виконання рішення третейського суду, міжнародного комерційного арбітражу учасниками справи є учасники (сторони) третейського розгляду, особи, які не брали участі у третейському розгляді, якщо третейський суд вирішив питання про їхні права та обов'язки, а також сторони арбітражного розгляду.

Особливістю ЦПК в сучасній редакції є те, що до учасників справи не належать представники сторін та третіх осіб, а також осіб, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб. Хоча ЦПК зараз не використовує поняття осіб, які беруть участь у справі, як-то ст. 26 ЦПК в його первісній редакції від 18.03.2004 р., є очевидним, що до кола осіб, які мають юридичну заінтересованість у справі, поряд з визначеними ст. 42 ЦПК учасниками справи належать і їх представники.

Відповідно до ст. 58 ЦПК сторона, третя особа, а також особа, якій законом надано право звертатися до суду в інтересах іншої особи, може брати участь у судовому процесі особисто (самопредставництво) та (або)

через представника. Таким чином, представників у справі можуть мати лише учасники справи. Водночас у ст. 44 ЦПК зазначено про те, що учасники судового процесу та їхні представники повинні добросовісно користуватися процесуальними правами; зловживання процесуальними правами не допускається. Очевидно при цьому, що представників можуть мати лише учасники справи. Інші учасники судового процесу, передбачені ст. 65 ЦПК, не можуть мати представників. Інші учасники судового процесу, а саме помічник судді, секретар судового засідання, судовий розпорядник, свідок, експерт, експерт з питань права, перекладач, спеціаліст розглядаються як суб'єкти, які сприяють здійсненню правосуддя. Відповідні норми ЦПК розглядають їх як суб'єктів, які виконують свої функції в цивільному судочинстві лише самостійно.

Загальний зміст ст. 44 ЦПК дозволяє зробити висновок про те, що вона спрямована на учасників справи та їх представників, як осіб, які мають у справі юридичну заінтересованість.

Як зазначають Н. І. Атаманчук, А. О. Монаєнко та О. Є. Костюченко, у сучасній правовій доктрині відсутній єдиний і уніфікований підхід щодо дефініції «зловживання правом». В той же час, виходячи із природи процесуального права, яким зловживає особа, загально-визначним є поділ на: зловживання правом на позов (зловживання процедурою в цілому, зловживання процесом в цілому, зловживання правом на судовий захист, зловживання правом на подачу позову тощо); зловживання окремими процесуальними правами [2, с. 352].

ЦПК виходить із необхідності добросовісної поведінки сторін та інших заінтересованих у справі осіб. Критерії добросовісності не мають прямого нормативного визначення, але ґрунтуються на цивілістичних презумпціях добросовісної поведінки учасників цивільних і цивільних процесуальних правовідносин. Як слушно зазначає Б. Карнаух, законодавець не здатен заборонити абсолютно все, що має бути заборонено, адже не все, що має бути заборонено, є достатньою мірою передбачуваним, щоб потрапити до поля зору законодавця [3, с. 32].

Говорячи про зловживання правом, ЦПК виходить із того, що в деяких справах можливі свідомі дії учасників справи, які можуть бути визначені саме як зловживання правом. Зловживання правом в будь-якому разі передбачає навмисні дії, що є частиною свого роду «складу процесуального правопорушення». Дії всупереч закону, які не мають на меті зловживання правом, не можуть бути кваліфіковані судом як зловживання.

Стаття 44 ЦПК має безпосередній зв'язок з тими нормами, що надають права учасникам справи. Стаття 43 ЦПК надає учасникам справи такі права: 1) ознайомлюватися з матеріалами справи, робити з них витяги, копії, одержувати копії судових рішень; 2) подавати докази; брати участь у судових засіданнях, якщо інше не визначено законом; брати участь у дослідженні доказів; ставити питання іншим учасникам справи, а також свідкам, експертам, спеціалістам; 3) подавати заяви та клопотання, надавати пояснення суду, наводити свої доводи, міркування щодо питань, які виникають під час судового розгляду, і заперечення проти заяв, клопотань, доводів і міркувань інших осіб; 4) ознайомлюватися з протоколом судового засідання, записом фіксування судового засідання технічними засобами, робити з них копії, подавати письмові зауваження з приводу їх неправильності чи неповноти; 5) оскаржувати судові рішення у визначених законом випадках; 6) користуватися іншими визначеними законом процесуальними правами. Саме в цьому колі прав передусім і можливі зловживання. Також сторони (і треті особи, які заявляють самостійні вимоги щодо предмета спору) мають розпорядчі права. Відповідно до ст. 49 ЦПК позивач вправі відмовитися від позову (всіх або частини позовних вимог); вправі збільшити або зменшити розмір позовних вимог до закінчення

підготовчого засідання або до початку першого судового засідання, якщо справа розглядається в порядку спрощеного позовного провадження; має право змінити предмет або підстави позову шляхом подання письмової заяви. Відповідач має право визнати позов (всі або частину позовних вимог) на будь-якій стадії судового процесу; має право подати зустрічний позов. Обидві сторони можуть укласти між собою мирову угоду. Зловживання правом безумовно можливі і під час реалізації таких прав.

Оцінка дій учасників справи та їх представників як зловживання правом здійснюється судом на підставі закону та свого суб'єктивного переконання. Не буде перебільшення сказати, що оцінка дій таких осіб в основі може мати положення ст. 89 ЦПК, де мова йде про оцінку доказів судом за своїм внутрішнім переконанням, що ґрунтується на всебічному, повному, об'єктивному та безпосередньому дослідженні наявних у справі доказів. В ситуації розгляду питання, чи має місце саме зловживання правом, такі критерії також можуть бути взяті за основу.

І. Ф. Коваль та Я. О. Ведешина зазначають, що феномен зловживання правом має свій прояв у тому, що фактично воно означає реалізацію права не у його соціально призначеному значенні, а для досягнення цілей, які суперечать самим ідеям права. Правова природа зловживання правом полягає у тому, що воно є одночасно формальною реалізацією суб'єктивного права і порушенням його сутності. Реалізація права у таких випадках носить не конструктивний, а деструктивний характер [4, с. 346].

О. О. Кот зазначає, що перед судом в першу чергу постає питання кваліфікації дій учасника процесу як зловживання процесуальним правом [5, с. 94].

Можна погодитися з думкою І. А. Боровської про те, що зловживання процесуальними правами є особливою формою цивільного процесуального правопорушення, з огляду на таке: незважаючи на вчинення учасником справи або представником процесуальних дій, що містять ознаки зловживання правом, на формально законній підставі, фактично відбувається порушення прав та інтересів інших осіб, які беруть участь у судовому процесі (учасників справи), а також інтересів правосуддя, оскільки відповідні дії суперечать завданню цивільного судочинства; такі дії вчиняються умисно з метою отримання учасником справи бажаного для себе результату всупереч призначенню права; законодавством передбачена відповідальність за вчинення таких дій [6, с. 33].

Безумовним є те, що критерії, які дозволяють кваліфікувати дії як зловживання правом, мають загальний характер без деталізації, вони створюють свого роду контур для розуміння такого правового явища як зловживання правом. Така невизначеність в деяких випадках може тягнути й невірне сприйняття судом дій учасників справи та їх представників як зловживання правом.

О. А. Тимошенко справедливо зазначає, що існує чисельна практика ЄСПЛ, яка не згадана в статті 44 ЦПК, зокрема: 1) подача скарги від чужого імені («Driifhout v. Netherlands»); 2) використання образливих виразів на адресу держави-відповідача, її представників, самого ЄСПЛ, його співробітників або канцелярії («Rehak v. Czech Republic»); 3) підrobка документів («Jian v. Romania»); 4) неповідомлення суду ключової інформації, що має значення для справи («Al-Nashif v. Bulgaria») [7, с. 109].

Д. Д. Луспеник вказує про засоби захисту від зловживань правом, зазначає про попереджувальні засоби захисту, спрямовані на недопущення процесуальних зловживань; прісичні засоби захисту, що покликані припинити спроби процесуальних зловживань; компенсаторні засоби, спрямовані на забезпечення справедливої сатисфакції за зловживання, що сталися [8].

Повертаючись до питання, чи може мати місце зловживання правом з боку інших учасників судового процесу, слід зазначити їх права.

Статті 69-77 ЦПК визначають такі права цих осіб.

Свідок має право давати показання рідною мовою або мовою, якою він володіє, користуватися письмовими записами, відмовитися від давання показань у випадках, встановлених законом, а також на компенсацію витрат, пов'язаних з викликом до суду.

Експерт має право: ознайомлюватися з матеріалами справи; заявляти клопотання про надання йому додаткових матеріалів і зразків, якщо експертиза призначена судом; викладати у висновку експертизи виявлені в ході її проведення факти, які мають значення для справи і з приводу яких йому не були поставлені питання; бути присутнім під час вчинення процесуальних дій, що стосуються предмета і об'єктів дослідження; для цілей проведення експертизи заявляти клопотання про опитування учасників справи та свідків; користуватися іншими правами, що надані Законом України «Про судову експертизу».

Експерт з питань права має право знати мету свого виклику до суду, відмовитися від участі у судовому процесі, якщо він не володіє відповідними знаннями, а також право на оплату послуг та на компенсацію витрат, пов'язаних з викликом до суду.

Спеціаліст має право знати мету свого виклику до суду, відмовитися від участі у судовому процесі, якщо він не володіє відповідними знаннями та навичками, звертати увагу суду на характерні обставини чи особливості доказів, а також право на оплату виконаної роботи та на компенсацію витрат, пов'язаних з викликом до суду.

Перекладач має право задавати питання з метою уточнення перекладу, відмовитися від участі у цивільному процесі, якщо він не володіє достатніми знаннями мови, необхідними для перекладу, а також на оплату виконаної роботи та на компенсацію витрат, пов'язаних із викликом до суду.

Щодо таких учасників справи як помічник судді, секретар судового засідання та судовий розпорядник, статті 66-68 ЦПК майже не визначають їх прав, акцентуючи увагу на обов'язках, що виглядає цілком природним.

Аналіз прав вищевказаних учасників процесу, що сприяють здійсненню правосуддя, дозволяє дійти висновку, що коло наданих ним прав не перетинається із видами зловживання правом, що визначені у ст. 44 ЦПК. Тобто ці особи не можуть розглядатись як суб'єкти, що зловживають своїм правом.

Зловживання правом можливе у всіх видах проваджень, під час будь-якої процесуальної діяльності суду та у всіх інстанціях, під час всіх видів перегляду рішень, але це потребує певних законодавчих уточнень.

Зв'язок між ст. 44 та 42 ЦПК з одного боку визначає коло тих осіб, хто може бути суб'єктом зловживання правом, з іншого боку обмежує його. Обмежує в тому розумінні, що зазначає про учасників справи лише в контексті позовного, наказного та окремого проваджень, а також учасників справ щодо оспоровання рішень міжнародних комерційних арбітражів, третейських судів та видачі виконавчих документів на їх підставі. Водночас поза увагою залишається процесуальна діяльність судів, пов'язана із виконавчим провадженням, а саме контрольними та допоміжними повноваженнями суду; із визнанням рішень іноземних судів і зверненням їх до виконання тощо. Безумовно, що зловживання правом можливі і під час реалізації судом такого роду повноважень, але це потребує внесення змін до ст. 42 ЦПК з більш повним зазначенням учасників справи, з врахуванням всіх видів процесуальної діяльності, передбаченої ЦПК.

Висновок. Законодавство нормативно визначає види зловживання правом та наслідки такого зловживання. В юридичній науці питання зловживання процесуальними правами мають достатньо широке висвітлення. Водночас рівень законодавчого регулювання зловживання правом не можна визначити повним та ефективним, що потребує подальших законодавчих змін в цьому напрямку.

ЛІТЕРАТУРА

1. Цивільний процесуальний кодекс України, *Відомості Верховної Ради України* від 08.10.2004 – 2004 р., № 40, / 40-42 /, стор. 1530, стаття 492.
2. Н.І.Атаманчук, А.О.Монаєнко, О.Є.Костюченко. Зловживання процесуальними правами в цивільному судочинстві України. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2021. № 9. С. 352-355.
3. Б.Карнаух. Зловживання правом та його правові наслідки. *Підприємництво, господарство і право*. 2020. № 9. С. 31-36.
4. Коваль І.Ф., Ведешина Я.О. Цивільно-правовий аспект зловживання правом: доктринальні підходи, проблеми визначення ознак і нормативної деталізації. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2025. Серія ПРАВО. Випуск 89: частина 1. С. 343-348.
5. Кот О.О. Зловживання правами за новими процесуальними кодексами. *Проблеми цивільного права та процесу*. Харків. 2018. С. 94-96.
6. Боровська І.А. Взаємозв'язок зловживання цивільними процесуальними правами з категоріями «добросовісність» та «суб'єктивне право». *Право і суспільство*. 2018. Частина 2. С. 31-38.
7. Тимошенко О.А. Інститут неприпустимості зловживання процесуальними правами в цивільному судочинстві крізь призму практики Європейського суду з прав людини. *Електронне наукове видання «Аналітично-порівняльне правознавство»*. 2022. № 6. С. 105-110.
8. Луспенік Д.Д. Засоби запобігання зловживанням процесуальними правами у цивільному судочинстві. URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/Luspenyk_2021_03_15.pdf (дата звернення 22.12.2025).

Дата першого надходження рукопису до видання: 29.11.2025

Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 12.12.2025

Дата публікації: 31.12.2025